

Гедікова Н.П.

Права людини та громадянина: політико-правовий аспект

У контексті політико-правової теорії розглянуто питання, пов'язані з визначенням критеріїв змісту прав людини та громадянина. Проаналізовано сучасні уявлення про природне (фундаментальне) та громадянське право. Подано описову характеристику засобів і механізмів забезпечення, розвитку й регулювання всеосяжного спектру прав людини та громадянина.

Ключові слова: права людини, права громадянина, політико-правова теорія, право, мораль.

В контексте политико-правовой теории рассмотрены вопросы, связанные с определением критериев содержания прав человека и гражданина. Проанализированы современные представления о естественном

(фундаментальном) и гражданском праве. Дана описательная характеристика способов и механизмов обеспечения, развития и регулирования всеобъемлющего спектра прав человека и гражданина.

Ключевые слова: права человека, права гражданина, политико-правовая теория, право, мораль.

In the context of the political and legal theory of the issues related to the definition of criteria for the content of the rights of man and citizen. Analyzed the current understanding of the natural (fundamental) and civil law. Given the descriptive characteristics of the process and mechanisms, development and management of a comprehensive range of human and civil rights. Key words: human rights, citizen rights, political and legal theory, law, morality.

УДК 32.112

Гедікова Н.П.,
доктор політичних наук, професор,
декан факультету післядипломної
освіти та роботи з іноземними
громадянами
Південноукраїнського національного
педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського

Формування концепції прав людини та громадянина є закономірним результатом суспільного розвитку й бере свій початок із найдавніших цивілізацій.

Наш інтерес до означеної проблеми, з одного боку, визначений тим, що питання прав людини та громадянина на сучасному етапі розвитку цивілізації є важливою проблемою внутрішньої й зовнішньої політики всіх держав. Це пов'язано з тим, що будь-де (у межах всієї мікросистеми) порушується дія принципу про абсолютну соціальну цінність прав людини та громадянина. Предмет прав людини має політизований характер. Окрім цього, мрія людини про реалізацію своїх прав у справедливій державі в сучасному світі, як і впродовж всієї історії його існування, залишається нездійсненою. З іншого боку, особливістю сучасної цивілізації є те, що об'єктами вивчення все частіше виступають не минуле й сьогоднішнє, а сьогоднішнє й майбутнє, а історична перспектива пов'язана безпосередньо з поточним моментом в історії соціального розвитку. У зв'язку із цим вважаємо за необхідне дослідити в новому (сучасному) контексті політико-правової теорії питання, пов'язані з визначенням критеріїв змісту прав людини та громадянина, сутності, цілей й завдання, способів і механізмів їх реалізації, що й визначило мету нашого дослідження.

Історично відомо, що в теорії прав людини визначено два його поняття: природне (фундаментальне) і громадянське. Зокрема, сучасні уявлення про природне право тлумачать його як суму вимог, що за своєю вихідною основою безпосередньо, без будь-якої прямої людської участі, породжені самим природним життям суспільства, «природою», «еством» людського буття, об'єктивними умовами життєдіяльності людей, природним станом речей [6, с. 419]. Вимоги в природному праві (власне, як і в цивільному) виступають як основний фактор формування

й оформлення права як такого, вони є продуктом життєдіяльності людей, їх світосприйняття й зумовлені особливостями умов їхнього буття. Фундаментальні права ввіряються індивіду від народження та є основними й незмінними. Ніхто не вправі відняти в людини його невід'ємні права, вони лише можуть бути гарантовані державою, прийматися або не прийматися нею.

Природні права мають базовий характер, «це є право для права», тому що саме вони визначають наявність і сутність усіх систем права, насамперед прав людини. Вони (тобто природні права) набувають своєї справжньої значимості за умови, що їхня система цінностей відповідає інтересам усіх людей або їх більшості. Права людини (у всій їх сукупності) – це ціннісний еталон, який забезпечує індивідам вільний розвиток і самовизначення в рівноцінних умовах, вони наділяються рівними можливостями участі у виборі й формуванні вектору суспільно-державного розвитку; це «невід'ємний елемент суспільних відносин, буття особистості» [2, с. 303]. Згідно із судженням Д. Доннелі ці права не надаються ні Богом, ні природою, ні просто фізичним фактором існування, вони виробляються, оформляються й диференціюються, виходячи з людських можливостей і їхніх достоїнств [3, с. 17]. Дотримуючись такої позиції, треба уточнити, що права людини не є тотожними їхнім громадянським правам. Перші мають більш абстрактний і масштабний характер, другі передбачають реалізацію громадянином низки функцій у межах певної держави, у рамках якої вони визначаються, мають свій рівень правоспроможності й прямо залежать від характеру її політичної системи. Обидві ці правові форми мають законодавче оформлення.

У цілому право як інтегральна цілісність у ліберальній теорії розглядається з таких позицій: як

особливий і складний тип соціальної структури, як наслідок і підсумок історичного розвитку, способів здійснення влади та владарювання; як сукупність законів, які створюють особливий тип норм, правил, стандартів, що мають особливе походження, форми тощо; як особливе джерело певних прав, обов'язків, влади та інших відносин між людьми [4, с. 1–2].

Характер соціального та державного облаштування обумовлюють суспільні відносини, їх рушійною силою є суб'єкти права (особистість, громадяни), їх воля, за допомогою якої акумулюються їхні інтереси на закріплення та реалізацію їх ціннісного потенціалу в політико-правових інститутах. Суспільні відносини формуються на основі вільного волевиявлення громадян, взаємозакв'явленості та «становлять собою стабільні, стійкі, повторювані моменти спільної діяльності людей у самих різних проявах. Такі відносини лежать в основі соціальної діяльності людей, їх спільнот та об'єднань» [5, с. 62]. Оскільки «права людини органічно вплетені в суспільні відносини, вони є нормативною формою вираження міри свободи індивіда, упорядкування їх зв'язків, координації їх вчинків і діяльності, запобігання протиріч, протипорядку, конфліктів» [6, с. 18]. Отже, суспільні відносини схильні до правового впливу, або правового регулювання.

Проте не варто ототожнювати ці два правові процеси, оскільки вони мають відмінні риси. Ґрунтуючись на концепції російського вченого в галузі права Н.С. Сільченко, зазначимо, що поняттям предмета правового регулювання охоплюються ті правові за своєю природою суспільні відносини, учасники яких можуть бути наділені суб'єктивними правами та юридичними обов'язками, тобто бути суб'єктами конкретних правових відносин. Водночас предметом правового впливу можуть стати фактично всі суспільні відносини, соціальні зв'язки, інші форми відносин між людьми. При цьому правовий вплив здійснюється через свідомість, інтереси, мотиви, поведінку людей, а ланцюжок впливу позитивного права (норм права) на суспільні відносини виглядає так: через свідомість людини на його поведінку; через поведінку особистості на її конкретні соціальні зв'язки та взаємини людей; через конкретні соціальні зв'язки й взаємини на суспільні відносини.

Правове регулювання суспільних відносин здійснюється за допомогою практики тих самих елементів і в тій же послідовності, що й під час правового впливу, проте з додаванням дуже важливого юридичного інструментарію – суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Із цього постає, що правове регулювання за своїм обсягом – уже поняття правового впливу, яке є, так би мовити, його різновидом [5, с. 62]. Такий підхід у розумінні суспільних відносин ґрунтується насамперед на тому, що їх

розвиток «визначає структурне будівництво і суспільства, і держави, а не навпаки» [7, с. 71].

У суспільних відносинах люди виступають як формально рівні, незалежні один від одного суб'єкти. Їх правосуб'єктність визначена певними фундаментальними правами та свободами, правовими вимогами й обмеженнями, які у своїй сукупності складають основу суспільного (колективного) права.

Для того щоб уникнути негативних моментів у реалізації прав людини, самі права повинні мати певний ступінь універсальності й об'єктивності та відповідати чітким вимогам. Зокрема, Р. Беллами описує такі вимоги. По-перше, для набуття широкої підтримки права людини повинні мати здатність апелювати до значної частини різних людей і типів інституцій, які часто мають різні принципи й цілі. Ці права мають бути здатними підтримувати цілком свою претензію на те, що вони складають фундаментальні й універсальні умови справедливого соціального порядку, за допомогою якого можуть жити абсолютно всі індивіди. Щоб задовольнити ці умови, треба розмежувати «право» й «добро», структуру базових прав і концепцій добра, якого люди можуть досягти в межах цієї структури. Таким чином, самі права людини не можуть спиратися на будь-який конкретний етнос або концепцію добра. По-друге, права, будучи досить загальними й абстрактними, щоб відповідати першій умові, мають бути водночас досить точними, щоб ми могли їх застосувати до конкретних умов; крім того, мають бути досить суворі критерії, які визначають, що можна вважати правом, щоб кожна інша мета не стала предметом будь-якого права людини [8, с. 976–977].

Разом із тим не можна зводити проблему прав людини тільки до регулювання відносин (суспільних, громадянських тощо), так само не можна звести проблему особистості до її становища, до її функціональних особливостей, тому що «...істинна мета людини – не та, яку ставлять перед нею мінливі схильності, а та, яку висуває їй вічний, незмінний розум» [9, с. 30]. Правовий принцип регулювання й обмеження рівності діє за особливих умов, коли через певні особливі причини вона (рівність) постає з найбільш фундаментального права [10, с. 384].

Свою справжню цінність концепції прав особистості в суспільстві, організованому згідно із загальнолюдськими цінностями, набувають за умов наявності певних процедур, які спрямовані на розвиток, самореалізацію й добробут індивідів і міжособистісних відносин. Вони захищають інтереси окремого індивіда, проте більшою мірою – інтереси людей, що вступають у взаємини в різних сферах життєдіяльності певної соціальної спільноти. У системі процедур правокористування одне із чільних місць посідають фундаментальні обов'язки,

оскільки «...право насправді визнане комплексом обов'язків, у якому воно міститься» [8, с. 993].

Виходячи з того, що низка класичних і сучасних теорій вважають людину найвищою цінністю цивілізації, постає положення про те, що її права мають не тільки юридичний (правовий) характер, а й моральний, соціокультурний.

Загальновідомо, що вся система права ґрунтується на моральних принципах, тому що норми моралі є первинними стосовно права. Зокрема, Г. Спектор у своїй теорії про право й мораль у лібералізмі [11] обґрунтовано доводить, що основою права є безпосередньо моральна автономія індивідів, яка дає можливість розвитку прав людини. Такі судження ґрунтуються на тому, що права людини відображають одвічні вимоги моралі: не вбивай; не кради; чини з іншими так, як ти хочеш, щоб чинили з тобою, тощо.

Право й мораль взаємообумовлюють і взаємодоповнюють одне одного, тому що мають спільні цілі й регулюють суспільні відносини. Зв'язуючою ланкою між правом і мораллю виступає інститут прав людини, адже концепція прав людини будується на ідеї природжених, невідчужуваних і природних прав кожного індивіда. Виходячи із загальноморальної позиції в правах людини, особистість від початку розглядається як автономний, самостійний суб'єкт соціуму. У значній частині законодавчо-правових оформлень (декларації, конвенції, конституції тощо) права людини, що декларуються, мають не тільки юридичну (правову), а й моральну значимість, тому що правова норма існує тільки завдяки її моральному змісту. Це знаходить підтвердження в тому, що саме через їх ідеали й цінності відбувається суспільне визнання права [1, с. 419]. Це судження буде мати справедливий характер за умови, що гуманні основи стануть загальноусвідомленим набуттям громадянської більшості й тим самим набудуть своєї необхідної значимості.

Забезпечення й розвиток всеохоплюючого спектру прав і свобод людини зумовлені рівнем правової та духовно-моральної культури суспільства. Саме ці фактори визначають ступінь визнання прав індивіда, якість ставлення громадян до самих себе, обґрунтовують законодавче оформлення, створюють умови їх життєдіяльності. Рівень правової та духовно-моральної культури суспільства характеризується відповідно до рівня (згідно із цими принципами) свідомості населення, рівня розвитку всієї системи законодавчо-нормативних актів.

Відсутність належного рівня культури призводить до порушення процесу реалізації прав і свобод людини (визначеного положеннями ліберальної теорії). У свою чергу цей факт можна розцінювати як «...зазіхання не тільки на інтереси людини, а й на інтереси всього суспільства. Безкарність таких

порушень руйнує й без того слабку правову культуру суспільства, підриває віру в сталість правових і демократичних інститутів держави» [7, с. 69].

Виходячи з вищевикладеного, треба зазначити, що концепції й положення про права людини та громадянина, а також їх захист найбільш повно можуть бути реалізовані в організованих ними ж правових інститутах. Насамперед такими є держава та громадянське суспільство.

Таким чином, можна резюмувати, що змінюється не тільки сам процес історичного розвитку, а й цілі його складових компонентів. В узагальнюючому вигляді мета прав людини та громадянина в сучасному уявленні полягає в забезпеченні справедливого ставлення до індивідів та організованих ними спільнот, у захисті їх від неправомірних дій із боку інших індивідів, громадських і соціально-політичних інститутів. Разом із тим як окремо взятий індивід, так і держава та суспільство в цілому вимагають певних обмежень, які необхідні для регулювання відносин між індивідами, громадянами та сформованими ними етнонаціональними групами, державою, суспільством. Обмеження можуть мати як морально-етичний, так і правовий (законодавчо-регламентований) характер. Безперешкодно та в повному обсязі свого теоретико-практичного призначення правове регулювання міжособистісних відносин, взаємин між особистістю, суспільством і державою є одним із важливих механізмів у сучасній системі, покликаним створити передумови для стабілізації суспільно-політичних процесів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С.С. Алексеев. – М. : НОРМА, 2001. – 752 с.
2. Шайхисламова И.И. О правах человека в свете общечеловеческой нравственности / И.И. Шайхисламова // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 2. – С. 303–310.
3. Donnelly J. Universal Human Rights in Theory and Practice / J. Donnelly. – Ithaca : Cornell University Press, 1989. – 297 p.
4. Dworkin R.M. Introduction / R.M. Dworkin // The Philosophy of Law. – Oxford : Oxford University Press, 1986. – P. 1–16.
5. Сильченко Н.В. Проблемы предмета правового регулирования / Н.В. Сильченко // Государство и право. – 2004. – № 12. – С. 61–64.
6. Гражданское общество, правовое государство и право (круглый стол журналов «Государство и право» и «Вопросы философии») // Вопросы философии. – 2002. – № 1. – С. 3–51.
7. Аринин А.Н. Права и свободы человека и эффективное развитие России / А.Н. Аринин // Общественные науки и современность. – 2002. – № 1. – С. 68–79.
8. Беллами Р. Три моделі прав і громадянства / Р. Беллами // Лібералізм : [антологія] / упо-

ряд. О.С. Проценко, В.С. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 974–996.

9. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт ; пер. с нем. М.И. Левиной, О.А. Гулыга, А.В. Михайлова, С.А. Старостина, М.А. Журинской ; сост, общая ред. и статьи А.В.

Гулыги, Г.В. Рамишвили. – М. : Прогресс, 1985. – 451 с.

10. Дворкін Р. Серйозний погляд на права / Р. Дворкін ; пер. з англ. А.С. Фролкін. – К. : Основи, 2000. – 519 с.

11. Spector H. Authonomy and Rights: the Moral Foundations of Liberalism / H. Spector. – Oxford : Clarendon Press, 1992. – 196 p.